

ԿԱՐԵՆ ԴՈԼԻՆՅԱՆ

ԻՐԱՆՈՒՄ ԱՄՆ-Ի ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱ-ԻՐԱՆՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃԳՆԱԺԱՍՏՅՈՒՆ ՓՈԽԸ

«Մենք դիտում ենք Մերձավոր Արևելքը՝ ներառյալ Պարսից ծոցը, իբրև մի մասը ավելի լայն ռազմա-քաղաքական քառերաբնմի, որը գոտևորվում է Թուրքիայով, Պակիստանով և Հյուսիսային Աֆրիկայով և զնահատում ենք այն իբրև ռազմավարական քաղաքականության մեկ միավոր, որը կարիք ունի համակողմանի «ստորջացման»՝ նպատակ ունենալով ապահովել մեզ համար ուժերի բարենպաստ հարաբերակցություն», - այսպես է ԱՄՆ-ի՝ 70-80-ական թթ. Պարսից ծոցում վարած քաղաքականության համառոտ բնորոշումը (Ռոբերտ Բարտ. պետդեսպարտամենտի ներկայացուցիչ Անվտանգության ենթահանձնաժողովի Մենատի նիստ)՝

Իսլամական հեղափոխությունը լուրջ ազդակ հանդիսացավ ԱՄՆ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը վերանայելու գործում։ ԱՄՆ-ի պաշտպանության և էներգետիկայի նախկին նախարար Ջ. Շլեսինգերի խոսքերով՝ «Դա առաջին լուրջ հեղափոխությունն էր 1917թ. հետո՝ միջազգային իրադրության վրա էսպես ազդելու տեսանկյունից, որը ցնցեց ԱՄՆ-ի ողջ արտաքին քաղաքականությունը»²։ Քաղաքական շրջանակները էսպես փոխեցին Պարսից ծոցում իրենց գործողությունների բնույթը, ինչը վկայում էր Վաշինգտոնի արտաքին քաղաքականության տրամաբանական նոր փուլի ի հայտ գալու մասին³։ 1978թ. նոյեմբերի 4-ին, երբ Իրանում նշվում էր շահական վարչակարգի դեմ ելած նահատակված ուսանողների սգո տարեդարձը, 400 իրանցի ուսանողներ, որոնք հետագայում ներկայացան իբրև «Մուսուլման ուսանողների կազմակերպության» անդամներ, երեքամյա դիմադրությունից հետո գրավեցին ԱՄՆ-ի դեսպանատան շենքը։ Խումբը գլխավորում էր քաղաքական ասպարեզում մինչ այդ անհայտ հոջաթ ուլ էլամ Մուսավի Խոնենին։ Պատանդ վերցվեց 66 անձ, 6 հոգու իրաբանցման ընթացքում հաջողվեց թաքնվել կանադական դեսպանատան տարածքում։ Դեսպանատան գրավումից անմիջապես հետո «Մուսուլման ուսանողների կազմակերպությունը» հայտարարեց, որ այս գործողությունը ուղղված է ԱՄՆ-ի դեմ՝ իբրև բողոք Իրանի հանդեպ նրա վարած քաղաքա-

կանության: Մակայն կազմակերպության ղեկավար Խոենին այնքան էլ հետևողական չէր փաստերը լուսարանելիս, քանի որ 1980թ. ամսունը «Ջունիուրի-ե Եսլամի» թերթին տված հարցազրույցում նշում էր, որ ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը ծրագրավորված էր առանց Իմամ Խոմեյնիի գիտության և նպատակ ունեւ իրան կանգնեցնել կատարված փաստի առջև»: Նույն թվականի աշմանը խոսակամ «Ռեպուբլիկա» թերթին տված հարցազրույցում նա նշում էր. «Մեր բոլոր գործողությունները ի սկզբանե հավանության են արժանացել և թելադրված են եղել Իմամի կողմից»: Եվ վերջապես, 1980թ. վերջին «Մոնդ» թերթում տպագրված հարցազրույցում Խոենին բացում է խաղաքարտերը. «Ներկայիս գործողությամբ լավ արդյունքների հասանք ներքաղաքական կյանքում: Ստիպեցինք հեռանալ Բազարգանի կառավարությանը և լիբերալներին հեռացրեցինք ակտիվ քաղաքական կյանքի թատերաբեմից»⁴: Բազարգանի հրաժարականով Իսլամական հեղափոխական խորհուրդը արդեն դե յուրե իր ձեռքում կենտրոնացրեց իշխանության լծակները: Բազարգանը իր պաշտոնավարման աղջ շրջանում բողոքում էր, որ Իրանը դարձել է «հազար շերիֆների երկիր» և, որ ժամանակն է, որ իշխանության ակունքներում գտնվող հոգևորականները վայր դնեն իրենց լիազորությունները և զբաղվեն զուտ կրոնական և քարոզչական հարցերով: Ինքը Խոմեյնին 1979թ. դեկտեմբերին եգիպտացի լրագրող Մ. Հեյքաղին տված հարցազրույցում նշում է, որ դեսպանատան գրավումը ամենից առաջ ուղղված էր մեկ նպատակի՝ ետ վերադարձնել շահի հարստությունները Իրան⁵:

Ամկասկած, դեսպանատան գրավումը բազմանպատակ քաղաքական ակցիա էր, որը և՛ արտաքին, և՛ ներքին քաղաքական ոլորտում միտում ուներ առաջ բերել լուրջ տեղաշարժեր: Հեղափոխությունից հետո ներքաղաքական կյանքում լուրջ խմորումներ էին տեղի ունենում տարբեր գաղափարական ուղղվածության հոսանքների միջև, դեռևս առկա էր այն հարցը, թե Իրանը ինչ ուղով պիտի ընթանա: Ուժերը, որոնք նպատակ ունեին թույլ չտալ «հեղափոխական գծի» բեկում աջ կամ ձախ, այս գործողությամբ վերջակետ դրեցին ներքաղաքական պայքարի տվյալ փուլին՝ նոյեմբերի 6-ին Բազարգանի կառավարությունը հրաժարական տվեց: Հիշեցնենք, որ վարչապետ Բազարգանը և արտգործնախարար Յագին վարում էին ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների աստիճանական նորմալացման և իր բնականոն հունին վերադարձնելու քաղաքականություն: Հակառակորդ ճամբարում հատկապես շահարկվում էր Ալժիրում նրանց գաղտնի հանդիպումը նախագահ Քարտերի անվտանգության գծով խորհրդական Ջ.Բզեթինսկու հետ, ինչը հետագայում լայնորեն լուսաբանվեց արևմտյան մամուլում: Դժգոհություն էր առաջացրել նաև Քարտերի վարչակարգի հայտարարությունը այն մասին, որ իրենք աջակցում են նոր կառավարությանը և որ այդ կառավարության հետ նորմալ հարաբերությունները Իրանի ամբողջականության հուսալի երաշխիք կարող են հանդիսանալ: Պահպանողական ուժերին դուր

չէր եկել նաև այն, որ արտգործնախարարությունը, չնայած երկրում իշխող հակաշահակամ մթնոլորտին, այդպես էլ չդիմեց պաշտոնական հայցով ԱՄՆ-ին շահին ետ վերադարձնելու պահանջով: Խոմենյին եթե ոչ ուղղակիորեն, ապա անուղղակի ձևով տեղյակ էր դեսպանատան գրավման մասին, քանի որ դեռևս նոյեմբերի 1-ին իր հավատարիմ զինակիցներ Հ.Ռաֆ-սանջանիի և Մոնթագերիի հետ ելույթ ունենալով Ղազմում, կոչ արեց ուսանողներին չբույլացնել պայքարը ԱՄՆ-ի դեմ և ամեն ինչ անել, որպեսզի շահը և նրա հարստությունները ետ վերադարձվեն Իրան: Իսկ դրանից առաջ, հոկտեմբերի 24-ին Խոմենյին դիմել էր Նյու Յորքի բոլոր մուսուլմաններին՝ զանգվածային ցույցեր կազմակերպելու կոչով՝ ընդդեմ Իրանի հանդեպ ԱՄՆ-ի վարած քաղաքականության⁷:

Դեսպանատան գրավումը, ինչպես նաև 1980թ. սեպտեմբերի 22-ին սկսված իրանա-իրաքյան պատերազմը ինքնին բարենպաստ հիմք էին ընդհանուր քշմամու դեմ պայքարի քարոզչության ծավալման համար, ինչը մեծամասամբ ուղղված էր ժողովրդական զանգվածների շրջանում գաղափարական համախմբվածություն ապահովելուն: Չնայած տեսաբանների բազմաթիվ կարծիքներին, ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը թեև ծայրահեղ միջոցառում էր իր բնույթով, բայց և այնպես ակնկալելի էր ԱՄՆ-ի կառավարության համար: Դեռևս հունիսին Քարտերի վարչակարգը տարբեր ուղիներով ձգտում էր պարզել, թե շահի հյուրընկալումը ԱՄՆ-ում ինչ անցանկալի հետևանքների կարող է հանգեցնել Իրանում: Իրանում ԱՄՆ գործերի հավատարմատար Բ.Լեյնգենի պատասխանը միանշանակ էր՝ այն կարող է հանգեցնել դեսպանատան գրավմանը⁸: Շահը, որ իրական իշխանության լծակներից զրկվել էր, մնում էր իբրև գլխավոր խաղաթուղթ և խորհրդանիշ մերձավորարևելյան առճակատման դաշտում, ուր ԱՄՆ-ի գլխավոր նպատակը Իրանում ցանկացած գնով ամերիկամետ քաղաքականության ապահովումն էր⁹:

Դեսպանատան գրավումը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից միանշանակորեն դատապարտելի էր, քանի որ միջազգային բոլոր նորմերը և 1961թ. ապրիլի 18-ի Վիեննայի կոնվենցիան (հոդված 29) հաստատում են, որ բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, անձնակազմը, գույքը և տարածքը գտնվում են հյուրընկալող երկրի պաշտպանության ներքո, անձեռնմխելի են և չեն կարող բռնագրավվել և ձեռքարկվել¹⁰: ԱՄՆ-ն իր քարոզչական արշավի լայնածավալ գործողությունների հիմքում դնում էր հարցի հենց այս կողմը: Իրանական կառավարությունը վկայակոչում էր նույն կոնվենցիայի 41-րդ հոդվածը, ուր հստակեցված են դիվանագիտական ներկայացուցչությունների գործունեության ոլորտները և նշվում է, որ դրանք չպետք է վտանգեն հյուրընկալող երկրի ազգային անվտանգությունը¹¹: 1978թ. Հաագայի միջազգային դատարանը դատապարտեց Իրանի դիրքորոշումը և ձեռնարկած գործողությունների բնույթը ԱՄՆ-ի հանդեպ¹²: 1978թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հաստատեց բա-

նաձև, որով դիմում էր Իրանին՝ պատանդներին անհասպաղ ազատ արձակելու կոչով¹³։ Բացի զուտ քաղաքական շրջավալումից, ԱՄՆ-ն սկսեց իրականացնել նաև մասնակի ռազմական և տնտեսական շրջափակում։ ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Լուսը հայտարարեց, որ դաշնակիցները քննարկում են Իրանում հնարավոր ռազմական միջամտության հարցը։ 1978թ. փետրվարին Իրանը դադարեցրեց իր անդամությունը ՄԵՆՏՕ-ին, ապրիլին միակողմանիորեն լուծարեց ամերիկա-իրանյան «քարեկամության մասին» պայմանագիրը, իսկ մայիսին չեղյալ հայտարարեց 1959թ. ամերիկա-իրանյան ռազմական համագործակցության պայմանագիրը։ Ստեղծվեց ռազմաքաղաքական դաշտի «վակուում», որը ԱՄՆ-ը փորձում էր չեզոքացնել ամեն գնով (Ջ.Բգեժինսկի)¹⁴։ ԱՄՆ-ն «ռազմականացրեց» իր ներկայությունը Պարսից ծոցում՝ էապես ավելացնելով արագ ծավալման ուժերի քանակը տարածաշրջանում¹⁵։ Հարկ է նշել, որ ճգնաժամային վալում ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը ձգտում էր հարմարվել արմատական փոփոխությունների մթնոլորտին և գործում էր մի քանի հարթություններով՝ հարաբերություններ պահպանելով շահի, զինվորականների, հոգևորականության ներկայացուցիչների հետ¹⁶։

ԱՄՆ քաղաքական դարբնոցում զգացվում էր երկու տարամետ ուղղվածություն՝ Ազգային Անվտանգության Խորհուրդը Ջ.Բգեժինսկու գլխավորությամբ և ոչ առանց շահամետ լոբբիի աջակցության հակված էր դիմելու կոպիտ միջամտության քաղաքականության, այնինչ պետքարստուղար Ս.Վենսը Խորհուրդ էր տալիս չխանգարել դեպքերի բնականոն ընթացքին և աջակցել Խոնեյնուն, քանի որ Իմամը ինքը «ընդգծված հակակոմունիստ է»¹⁷։

1978թ. մարտին ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Ջ.Բրաունը Եզհատու, Հորդանան, Սաուդյան Արաբիա և Իսրայել իր այցելության ընթացքում փարձ արեց «անվտանգության համակարգի» երկրների կողմից Իրանի շրջափակում իրականացնել, ինչը նրան մասնակիորեն հաջողվեց¹⁸։ Սառեցվեցին իրանական ավանդները, արգելք դրվեց իրանական նավթի ներկրման վրա, դադարեցվեցին առաքումները Իրան։ Նմանօրինակ այցով Արևմտյան Եվրոպա մեկնեց պետքարստուղար Ս.Վենսը։ Եվրոպական Տնտեսական Միության (ԵՏՄ) անդամ երկրների Լիսաբոնյան համաժողովը հայտարարեց Իրանի հանդեպ տնտեսական պատժամիջոցների կիրառման մասին։ ԱՄՆ-ը վարժեց շրջափակում իրականացնել Իրանի հանդեպ Իսլամական Հոնֆերանս կազմակերպության անդամ երկրների կողմից, ուր նրան ակտիվորեն աջակցում էր Պակիստանը։ ԿՀՎ ղեկավար ծովակալ Թերները հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ մասնավորապես ասվում էր, որ իր գլխավորած կազմակերպության տրամադրության տակ կան բավականաչափ ուժեր առաջիկա 10 տարում Իրանի բարձրաստիճան ղեկավարության շրջանում քայքայիչ գործունեություն ծավալելու համար։

ՕՊԵԿ-ի (Organization of Petroleum Exporter Countries) անդամ երկրները, ինչպես նաև Արաբական երկրների լիգան, մերժեցին ԻԻՀ պատվիրակություններին¹⁹։ Դեսպանատան գրավման երկրորդ օրը արդեն ԿՀՎ-ն և Պենտագոնը սկսեցին մշակել պատանդների ազատագրման ծրագիր, քեև պետդեսպարտամենտում հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ որոշում էր ընդունվել անմիջապես չհարվածել Իրանին²⁰։ ՅՈՒՊԻ (United Press International) գործակալության հաղորդման համաձայն, ԱՄՆ-ն լրջորեն նախապատրաստվում էր ռազմական միջամտության Իրանում։ Մարտական պատրաստության էին բերվել 6-րդ միջերկրածովյան նավատորմը, հատուկ նշանակության դեսանտային զուսմարտակները Արևմտյան Գերմանիայում և Իտալիայում, «F-4» կործանիչների էսկադրիլյան Թուրքիայում և ևս 12 ռազմամավ Պարսից ծոցի շրջանում²¹։ Նոյեմբերի 21-ին Սպիտակ տանը տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո Քարտերը հայտարարեց, որ «ԱՄՆ-ն, բացի դիվանագիտական ուղիներից, բավականաչափ ուժեր ունի նաև հարցի լուծման այլ տարբերակներ ընտրելու համար»²²։ Պետք է հաշվի առնել, որ ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը Իրանում ոչ միայն ուղղակի ազդեցություն ունեցավ Իրանի, այլև ԱՄՆ-ի ներքաղաքական կյանքում։ Մոտենում էին հերթական նախագահական ընտրությունները և Քարտերի վարչակարգի համար հիմնահարցի հաջող լուծումը սեփական վարկանիշի բարձրացման կարևորագույն նախապայմաններից էր, քանի որ կառավարման վերջին շրջանում տնտեսական ասպարեզում ԱՄՆ-ի ցուցանիշները բավական ցածր էին²³։

Պենտագոնը քննարկում էր ինչպես լայնամասշտաբ միջամտության, այնպես էլ տևական բնույթի ռազմական ծրագրեր, որոնք պիտի ապահովեին պատանդների ազատագրումը և, որպես հեռավոր նպատակ Իրանում վարչակարգի փոփոխությունը²⁴։

Նախատեսվում էր.

1. Պարսից ծոցի լիակատար շրջափակում։
2. Իրանական նավահանգիստների ակամապատում։
3. Նպատակային ուժերահարումներ՝ ստրատեգիական և նավթարդյունաբերական կենտրոնները ոչնչացնելու համար։
4. Ծովային հետևակի 82-րդ դիվիզիայի ափհանում՝ Իրանի նավթարդյունաբերական շրջանները գրավելու և վերահսկելու համար²⁵։

Միաժամանակ քննարկվում էր նաև տեղական բնույթի գործողությունների ծրագիր՝ «Արծվի մագիլներ» կամ «Կապույտ կայծակ» անվանումով, որը նպատակ ուներ ոչ միայն ազատագրել պատանդներին, այլև, հաջող ելքի դեպքում, վերածվել շահամետ ռազմական շրջանակների ելույթի՝ ընդդեմ հոգևորականության²⁶։ Ինչպես նշում է Ջ.Բեթինսկին 1982թ. ապրիլի 18-ին «Նյու Յորք թայմս մեգզին»-ում տպագրված հարցազրույցում. ««Կապույտ կայծակ» օպերացիան ավելի շատ հետապնդում էր հեռահար նպատակներ և հեռանկարում պիտի վերածվեր լայնամասշտաբ գործողությունների»²⁷։

Ապրիլի 23-ին նախագահ Քարտերի, Բժեզինսկու, փոխնախագահ Սոն-դիլի և ԿՀՎ-ի անօրեն թերմերի համաձայնությամբ հաստատվեց առաջիկա գործողության ծրագիրը և անցկացման ճշգրիտ ժամկետները: Գործողության անմիջական ղեկավար նշանակվեց ԱՄՆ-ի շտաբների պետերի կոմիտեի նախագահ Դ.Ջոուսը: Գործողության մշակման ընթացքը, իրագործումը, հաջորդող ծախսերումը նորից երևան հանցյալ ամերիկյան արտաքին քաղաքականության իրականացնողների ճամբարում տիրող երկակիության միտումը:

Ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը 6 ամերիկյան C-130 ուղղաթիռներ, որոնք իրանական ՌՕՈՒ-ի տարբերանշաններ էին կրում, ուղղություն վերցրեցին դեպի Իրան, Թեհրանից 430 կմ հեռու գտնվող «ՈՒ անապատը»: Արդեն ապրիլի 25-ի առավոտյան ԱՄՆ նախագահ Քարտերը հեռուստատեսությամբ հայտարարեց «Կապույտ կայծակ» գործողության ծախսուման մասին²⁸: Գործառնության ծախսումը հանդիսացավ այն ազդակներից մեկը, որոնք էապես վախեցին ուժերի հարաբերակցությունը ԱՄՆ ներքաղաքական խաղատախտակին: Դեմոկրատական կուսակցությունը կորցրեց իր 26-ամյա իշխանությունը Մենասում: Համարյա մույն ժամանակ Մերձավոր Արևելքում սկսվեց հակաամերիկյան ելույթների մի շարք՝ ղեկտեմբերի 4-ին գրավվեց ԱՄՆ դեսպանատունը Դամասկոսում, ղեկտեմբերի 2-ին՝ Լիբիայում, 2 օր անց Ստամբուլում սպանվեցին մի քանի ամերիկյան դիվանագետներ: Թվում էր, թե ճգնաժամի հաղթահարման բոլոր ուղիները սպառված են, քանի որ ծախսված ակցիան հակաամերիկյան ելույթների նոր ալիք էր բարձրացրել Իրանում²⁹:

Բացի այդ, ճգնաժամի խորացմանը նպաստեց նաև այն, որ ապրիլի 30-ին 5 զինված անձինք գրավեցին Մեծ Բրիտանիայում Իրանի դեսպանատունը՝ ի պատասխան իրանական կողմի քայլերի: Մակայն Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մ.Թետչերը հավաստիացրեց Իրանի ղեկավարությանը, որ հիշյալ գործողությունը ոչ մի կերպ չի կարելի որակել իբրև հակակշիռ Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավման³⁰: Կոնֆլիկտի ձգձգվող բնույթը այլևս ձեռնտու չէր կողմերից և ոչ մեկին: 1981թ. հունվարի 2-ին Իրանի կառավարությանը հանձնվեց ԱՄՆ-ի առաջարկը՝ ապաստանեցնել 9,5 մլրդ. դոլար իրանական ավանդները և ևս 5,5 մլրդ.՝ պատանդների ազատ արձակումից հետո: Ամերիկյան կողմը պարտավորվում էր վերացնել տնտեսական շրջափակման արգելքը և չխոչընդոտել շահի կարողությունների ետ վերադարձմանը³¹: Հունվարի 18-ին իրանական խորհրդարանը հաստատեց այս համաձայնագիրը: Իրանի վարչապետ Ռաջային հայտարարեց 444-օրյա լարված մրցապայքարի ավարտի մասին: 1980թ. հուլիսին Կահիրեի զինվորական հոսպիտալում վախճանվեց Ռեզա շահ Փեհլեվին, որի մահը հարմար առիթ էր երկու կողմերի մոտեցումները արտաքինապես արդարացնելու: Պաշտոնապես առճակատումը հարթվեց և հաղթահարվեց իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների ճգնաժամային փուլը, թեև պատճառահետևանք-

քային կապերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դեսպանատան և պատանդների գրավումը հետևանք և արտահայտություն էր ավելի խոր գործընթացների, որոնք էլ իրենց հերթին վկայում էին լուրջ փոփոխությունների մասին ինչպես տարածաշրջանում, այնպես էլ ԱՄՆ-ի ներքաղաքական և ընդհանրապես աշխարհաքաղաքական քարտեզի վրա: Ինչպես նշում էր «Մոնդ Դիպլոմատիկը», այդ օրերին՝ «հեղափոխությունը Իրանում չի կարելի համեմատել ոչ մի ուրիշ հեղափոխության հետ: Այն եզակի է իր տեսակի մեջ»: Միա քե ինչու է դժվար ըմբռնել և հասկանալ նրա ամենօրյա զարգացումը, քանզի այն դասական գծերից բացի, ուներ արտահայտման յուրատեսակ դրսևորումներ³²:

KAREN DOLINYAN

THE USA EMBASSY OCCUPATION IN IRAN AND THE CRISIS PERIOD OF THE USA-IRANIAN RELATIONS

(Summary)

The USA embassy occupation by the "Organization of Muslim students" was the highest crisis period during the whole USA-Iranian relations and it indicated the new power and dominating reformatons all over the world, especially in the Persian Gulf region. The occupation of the USA embassy in the I.R.A. was a multipurpose political action, which intended to realize great changes not only in the USA-Iran relations, but also in the political influence scene of Iran. This action intensified the resignation of "liberalist" revolutionaries' leader prime-minister M.Bazarghan. It was shown that there were two different political approaches in the USA foreign policy. The USA reaction to such a political action underlined that a new political philosophy system was created and realized in Washington's foreign policy.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Примаков Е. М., История одного сговора (ближневосточная политика США в 70-80-е годы), М., 1985, с.130.
2. Агаев С. Л., Иран: между прошлым и будущим, М., 1987, с.110.
3. Ա. Վափիկ, Պարսից ծոցը փոփոխի էպիկենտրոնում, Եր., 1986, էջ 102:
4. Агаев С. Л., Иран: рождение республики, М., 1984, с. 301.
5. Кременюк В. А., Борьба Вашингтона против революции в Иране, М., 1984, с.111.
6. Агаев С. Л., Иран: между прошлым и будущим, М., 1987, с. 305.
7. Агаев С. Л., ук. соч., с. 247.

8. Ա. Վասիլև, նշվ. աշխ., էջ 294:
9. Abbas-Ali Amid Zanjani, The Islamic revolution and it's roots, Tehran, 1374, p.327 (Persian).
10. Кременюк В. А., ук. соч., М., 1984, с.109.
11. Նույն տեղում, էջ 114:
12. Նույն տեղում, էջ 110:
13. Նույն տեղում, էջ 111:
14. Агаев С. Л., ук. соч., с.130.
15. Ա. Վասիլև, նշվ. աշխ., էջ 147:
16. Агаев С. Л., ук. соч., с. 65.
17. Նույն տեղում, էջ 42:
18. Кременюк В. А., ук. соч., с. 111.
19. Агаев С. Л., Иранская революция, США и международная безопасность, М., 1984, с. 164.
20. Кременюк В. А., ук. соч., М., 1984, с.133.
21. Ա. Վասիլև, նշվ. աշխ., էջ 217:
22. Кременюк В. А., ук. соч., М. 1984 с.131
23. Агаев С. Л., Иран: между прошлым и будущим, М.,1987, с.95.
24. Ա. Վասիլև, նշվ. աշխ., էջ 219:
25. Նույն տեղում, էջ 229-239:
26. Кременюк В. А., ук. соч., М., 1984, с.135.
27. Германович А.В, Медведко И.А., Именем Аллаха..., М.,1988, с.119-120.
28. Агаев С. Л., Иранская революция США и международная безопасность, М.,1984, с.164.
29. Նույն տեղում, էջ 209:
30. Ա. Վասիլև, նշվ. աշխ., էջ 181:
31. Նույն տեղում, էջ 241:
32. Агаев С. Л., ук. соч., с.19.